

Opmerkingen van de auteur

In 1989 kreeg het pas opgerichte maar nog niet geopende United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) een tip dat er een archief, uniek in onderwerp en omvang, aan het verpieteren was in een voormalige gevangenenbarak van het Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau. Vertegenwoordigers van het museum ontdekten dat het archief was aangelegd door de overleden kampzanger Aleksander Kulisiewicz uit Sachsenhausen en duizenden documenten en opnames bevatte over muziek en poëzie in de nazikampen.

Het is onduidelijk of het USHMM het op dat moment wist, maar het archief verkeerde in een belabberde staat. De laatste tien jaar van zijn leven had Aleksander Kulisiewicz wanhopig geprobeerd Poolse instellingen te overtuigen om het te verwerven, maar geen van de musea en universiteiten waarmee hij contact opnam toonde interesse. Na zijn dood in 1982 zette zijn familie de zoektocht naar een permanent onderkomen voort. Via contacten in Milwaukee en New York City benaderden ze zelfs Amerikaanse instellingen, met slechts afwijzingen als gevolg, als ze al antwoord kregen. Het Auschwitz Museum stemde ermee in om het op te slaan, maar alleen als tijdelijke oplossing en vanwege de grote omvang.

In de herfst van hetzelfde jaar vloog Jacek Nowakowski, de directeur Collecties en Aankopen van het USHMM, naar Polen voor onderzoek. Nadat archiefmedewerkers van het Auschwitz Museum hem de dossiers hadden laten zien begreep hij al snel het belang van de collectie en het belang ervan voor het USHMM. Voor

het einde van het jaar waren de kratten onderweg naar Washington. Toen ze een paar weken later aankwamen was dit de oorspronkelijke inventaris: ongeveer achthonderd mappen met zo'n zeventigduizend pagina's documentatie over muziek in de nazikampen; meer dan 620 Poolse kampliedereren uit 34 kampen en tweehonderd liederen geschreven door gevangenen van andere nationaliteiten; een paar duizend op microfilm vastgelegde en originele notitieboekjes, dagboeken, prenten, schetsen, foto's, kaarten, pamfletten, brieven, ansichtkaarten, memoires, manuscripten en schilderijen van gevangenen met betrekking tot het muzikale leven in de kampen; tienduizenden meters geluidsband en cassettape met opnamen van kampliedereren, poëzie en commentaar; en het originele ongepubliceerde levensverhaal van Kulisiewicz, getiteld 'Hoe Mijn Stem Langzaam Doodging'.

Ik vertel deze anekdote omdat hij ten grondslag ligt aan dit boek. Als het USHMM er niet voor had gekozen het archief te verwerven, dan zouden de liederen en documenten die Aleksander Kulisiewicz zijn leven lang verzamelde heel goed verloren gegaan kunnen zijn – en daarmee ook elke kans om de volledige verhalen te vertellen van Kulisiewicz, Rosebery d'Arguto en het Joodse koor van Sachsenhausen.

Door deze anekdote kan ik ook makkelijker een belangrijke vraag beantwoorden: hoe heb ik de bronnen, het onderzoek en de verificatie van dit boek benaderd? Ik schreef *Geheugen, zing* dankzij verschillende belangrijke bronnen, waaronder de memoires van overlevenden van het kamp, mondelinge geschiedenis en getuigenissen, wetenschappelijke boeken en artikelen, en informatie van nakomelingen van de personages. Maar het was vooral een archiefproject waarbij ik me baseerde op duizenden pagina's documenten om het complexe en krachtige verhaal van Kulisiewicz en d'Arguto, hun levens en de tijd die ze doorbrachten in het concentratiekamp Sachsenhausen, in elkaar te schuiven.

Hoewel ik verschillende archieven raadpleegde in Europa, de Verenigde Staten en Israël sprongen twee collecties eruit. De eer-

ste was wat nu bekendstaat als de Aleksander Kulisiewicz Collectie in het United States Holocaust Memorial Museum. Dit archief bevat de stemmen van honderden kampoverlevenden plus de muziek en poëzie die ze maakten. Aleksander Kulisiewicz was in wezen een verzamelaar, een collectioneur van alles wat te maken had met muziek maken in de nazikampen. Gedurende meer dan drie decennia verzamelde hij microfilms, correspondentie, persoonlijke verhalen, krantenknipsels, kunstwerken, poëzie, onderzoeksnotities, manuscripten en foto's. Hij maakte kopieën van kampdagboeken, muziekpartituren, tekeningen en landkaarten. Deze documenten vormen de basis van dit boek.

Het andere archief waar ik veelvuldig uit heb geput was de Rosebery d'Arguto Collectie van de Akademie der Künste in Berlijn, grotendeels samengesteld door de baanbrekende Duitse musicologe Inge Lammel. Lammel spoorde jarenlang vrienden, collega's en koorleden op van Rosebery d'Arguto en interviewde hen uitvoerig. Het resultaat: honderden pagina's met informatie, foto's, partituren en programma's die een rijk beeld schetsen van d'Arguto en zijn prestaties, vooral tijdens zijn jaren in Berlijn en zijn gevangenschap in Sachsenhausen.

Ik ben lang niet de eerste die deze archieven bestudeert. In de afgelopen drie decennia hebben wetenschappers en archivariissen zoals Barbara Milewski, Bret Werb, Peter Konopatsch, Guido Fackler en Juliane Brauer, en vele anderen, deze collecties bekeken en de bijbehorende verhalen nauwkeurig op hun juistheid onderzocht. Het resultaat is een schat aan wetenschappelijk materiaal over muziek in de nazikampen in het algemeen en Kulisiewicz en d'Arguto in het bijzonder, dat voor mij van cruciaal belang was tijdens mijn onderzoek.

Dankzij deze archieven, de nakomelingen van de personages in het boek en de wetenschap kon ik *Geheugen, zing* als een non-fictiewerk schrijven. Elk detail, elke anekdote en elke scène komt uit primaire bronnen. Hetzelfde geldt voor alle dialogen in het boek of plaatsen waar ik de gedachten van een personage verwoord.

Wetenschappers die de nazikampen bestudeerden hebben me aangeraden vertrouwelijk en respectvol om te gaan met de memoires en getuigenissen van overlevenden. Toch kan geen enkele overlevende van een kamp, ook Kulisiewicz niet, perfect navertellen hoe traumatisch hun opsluiting door de nazi's is geweest. Daarom heb ik hun verslagen op feiten gecontroleerd en naar onderbouwing gezocht. Ik heb mijn best gedaan om het verslag zo nodig te corrigeren, leemtes op te vullen en historische context te bieden waar ik dat nuttig vond.

Belangrijk om te vermelden is dat de ervaringen van gevangenen in Sachsenhausen of elk ander nazikamp aanzienlijk varieerden, afhankelijk van iemands nationaliteit, etniciteit, religie, seksuele geaardheid, status en zogenaamde kampprivileges. Het verhaal in *Geheugen, zing* gaat uitsluitend over Aleksander Kulisiewicz, Rosebery d'Arguto en de andere mannen in hun omgeving. Het moet niet worden beschouwd als een verslag van Sachsenhausen als geheel. Hetzelfde voorbehoud geldt voor muziek in de nazikampen. Kulisiewicz, d'Arguto en veel van hun kampvrienden putten vreugde, voldoening en kracht uit hun muzikale activiteiten. Maar voor sommige gevangenen, vooral zij die verplicht moesten zingen of in muziekgezelschappen zaten die waren goedgekeurd door de ss, was muziek een lange lijdensweg die soms nog lang voortduurde na het einde van de oorlog.

Als je de Kulisiewicz-collectie in het USHMM bestudeert, zie je dat Kulisiewicz zelf in verschillende dossiers herhaaldelijk woorden, zinnen en zelfs hele pagina's tekst heeft weggestreept. Hij deed dit als hij tevergeefs probeerde een feit te verifiëren. Zijn doel was steeds om het archief zo nauwkeurig mogelijk te maken. Ik heb me door zijn aanpak laten inspireren. Kulisiewicz zei het zelf al: als je verfraait, dan bezoedel je de herinnering van degenen die het niet hebben overleefd.

DEEL I

Hoofdstuk I

Cieszyn, Polen. Augustus 1939

In de hitte van de nazomer, aan het eind van de jaren dertig, slenterde Aleksander Kulisiewicz door zijn geboortestad, met zelfverzekerdheid in zijn pas en een deuntje in zijn hoofd.

De eenentwintigjarige was drie jaar na het behalen van zijn middelbareschooldiploma de vrolijkheid zelve geworden. Polen was weer soeverein. Het culturele leven stond in bloei. De cafés in de grote steden zaten vol dichters, schrijvers, filosofen en schilders, ze dronken en kletsten terwijl auto's en paardenkoetsen buiten over de straatstenen voorbij ratelden. De generatie waartoe Aleks behoorde experimenteerde; ze discussieerden, richtten literaire tijdschriften op, bespraken nieuwe ideeën en gingen met elkaar naar bed. In schemerige clubs gingen vrouwen in elegante jurken en mannen in donkere pakken 's avonds los op tangoritmef afkomstig uit Zuid-Amerika in dit land dat midden in een opleving zat. Het was een tijd waarin Aleks kon zingen, acteren en de liefde najagen. De toekomst gloorde voor deze slanke rechtenstudent van gemiddelde lengte met donkere ogen en steil zwart haar, dat hij achterover had gekamd. Er viel zoveel te halen en Aleks, die talent had, een brandende ambitie en net genoeg bevoorrecht was, wilde alles uitproberen.

Tot die laatste zomerdagen was 1939 een goed jaar geweest voor Aleks. Tijdens zijn studie woonde hij in de kosmopolitische stad Krakau in een studentenhuis net ten westen van de oude stad, vlak bij de uitgestrekte groene weide van het Błonia Park.

Hij werd ingehuurd door kroegen en nachtclubs, waar hij tussen de jonge mensen en de tabaksrook zong of floot op het podium, wat hij deed met het raffinement van een volleerd muzikant. Nadat zijn lessen in het voorjaar afliepen keerde hij terug naar zijn geboortestad Cieszyn voor zijn zomervakantie. In Cieszyn deed hij alles wat hij maar wilde. Hij schreef artikelen over politiek en actuele zaken en verkocht die aan plaatselijke kranten of tijdschriften. Hij rustte uit op de zonnige oevers van de Olza, die door de rand van de stad sneed. Hij relaxte met vrienden en sloeg soms tot diep in de nacht glazen wodka achterover met de redacteurs die zijn artikelen publiceerden.

De generatie van Aleks werd volwassen in een land dat na tientallen jaren niet langer door het buitenland werd overheerst. Van Lwów in het oosten tot Poznań in het westen kregen de Polen weer onderwijs in hun moedertaal. Ze lazen en omarmden hun grote dichters en schrijvers. De onafhankelijkheid gaf de Poolse kunstenaars een vurig gevoel van vrijheid terug. Ze hoefden niet langer kunst te maken voor het nationaal belang. Die verplichting verdween toen de Pruisen, Oostenrijkers en Russen – de drie landen die Polen hadden opgedeeld en geregeerd sinds de derde deling in 1795 – zich in het geboortjaar van Aleks terugtrokken, waardoor jonge creatievelingen de vrijheid kregen om te experimenteren, kritiek te geven en te vernieuwen. Aleks' leeftijdsgenoten maakten kunst omwille van zichzelf; ze onderzochten seks, humor, futurisme en radicale politiek. Ze konden de regels aan hun laars lappen. Zelfs homoseksualiteit kwam af en toe voor in de kunst en de maatschappij. De oude klassenstructuren, waar Aleks zich altijd aan had geërgerd, waren ook aan het verschuiven. Hoewel er ernstige economische en sociale problemen borrelden onder de oppervlakte en armoede nog steeds grote delen van het land teisterde, straalde Polen een zeker zelfvertrouwen uit, een bravoure die generaties lang niet was vertoond. Aleks kon min of meer zeggen wat hij wilde. Er bestond geen grote staatsideologie meer die hem het zwijgen oplegde. Vrijheid en kansen

hingen in de lucht. Hij zei vaak tegen zichzelf: de hele wereld is van mij.

In die wilde jaren maakte Aleks gebruik van de vrijheden die Polen een jongeman in zijn positie bood, maar zijn vader Franciszek was daar allesbehalve blij mee. Franciszek vond dat zijn zoon advocaat moest worden, of ten minste carrière moest maken, en geen peinzend kunstenaar worden, wat Aleks wilde. Franciszek had ervoor gezorgd dat het leven van de familie Kulisiewicz er flink op vooruit was gegaan richting een solide, welvarend bestaan. Hijzelf had de boerenstrijd op het platteland ingeruild voor een comfortabel middenklassenbestaan in Cieszyn, een middelgrote stad met kleurrijke gebouwen en een sierlijke kerk. Franciszek was de zoon van een arme, wodka-drinkende timmerman. Hij groeide op in een gehucht buiten het dorp Nowy Wiśnicz, 160 kilometer ten oosten van Cieszyn. Franciszeks moeder baarde hem en nog andere kinderen, met veel bloed, zweet en tranen in een hut van hout en modder waar de zwarte aarde zichtbaar was door kieren in de vloerplanken.

Met veel vastberadenheid en geluk wist Franciszek zich los te rukken uit die hut en een leven waarin hij 's zomers zwoegde in de brandende hitte; 's winters sneed de wind door de kieren in de raamkozijnen, hoeveel stro zijn moeder er ook in propte. Elke dag liep hij zes kilometer op en neer naar de stad Bochnia voor een opleiding waardoor hij een fatsoenlijk leven zou gaan leiden. Hij had enorme obstakels overwonnen om leraar klassieke talen te worden op een prestigieuze privéschool. Zijn enige zoon moest de familie op het juiste spoor houden. Kunst was uit den boze.

Maar zoals veel jonge mannen trok Aleks zich weinig aan van wat zijn vader vond. Hij raakte zo gefascineerd door het kunstenaarswereldje dat hij zijn aandacht nauwelijks kon richten op zijn studie aan de Jagiellonische Universiteit en zakte voor een belangrijk examen over Romeins recht. Hij vond dat hij te veel tijd met zijn neus in de boeken zat waardoor hij al het dansen, zingen en de romantiek moest missen.

Maar aan Aleks' zorgeloze leventje zou snel een einde komen. Halverwege augustus deden geruchten over oorlog de ronde. De Poolse bevolking werd ongerust, bang dat het leven op het punt stond drastisch en angstaanjagend te veranderen. Aleks wachtte samen met zijn familie in hun bescheiden appartement op nieuws over een invasie.

Hoewel hij zat opgesloten in zijn ouderlijk huis hielden de herinneringen aan zijn optredens in Krakau Aleks op de been. Hij mijmerde over zijn bewegingen voor de menigte, hoe hij het publiek inpakte. Hij dacht na over de blijdschap die hij voelde toen hij gitaar speelde op privéfeestjes voor zijn universiteitsvrienden. Hij verlangde naar een leven vol muziek en optredens. Hij zou het niet erg vinden te zakken voor zijn rechtenstudie en de enorme studiezalen van de Jagiellonische Universiteit voorgoed te verlaten. Maar nu de zomer van 1939 ten einde liep, werd de toekomst onzeker. Het leven leek op instorten te staan. Misschien moest hij eerst een oorlog trotseren voordat hij kon beginnen aan zijn nieuwe muzikale leven.

Voor een jongeman die muziek magisch vond, geraakt kon worden door een melodie, was het Poolse grensstadje Cieszyn de ideale plek om op te groeien. Tijdens Aleks' jeugd woonden er veel Polen, Duitsers, Tsjechen en Joden in zijn stad en omgeving. Elke groep bad in zijn eigen gebedshuis, vierde zijn eigen feestdagen, sprak zijn eigen taal en, belangrijk voor Aleks, speelde zijn eigen muziek. Groepen Roma trokken ook door de regio en soms speelden ze hun energieke muziek op het rynek, het stadsplein, in Cieszyn, en werden betaald met munten die in een hoed of vioolkist werden gegoooid. De muzikale rijkdom van Aleks' geboortestad betekende dat hij als jongen werd omringd door een scala aan melodieën. Als hij door de stad wandelde hoorde hij soms de voorzanger in de synagoge zingen of luisterde hij naar traditionele Poolse en Tsjechische liederen, Duitse folkmuziek en Roma-gesang. Hij nam het allemaal in zich op.

Toen Aleks zes was, smeekte hij zijn vader om vioolles. In het

Kulisiewicz-gezin speelde muziek nauwelijks een rol, dus niemand kon de jongen zelfs maar de eenvoudigste melodieën leren. Toch ging Franciszek akkoord, alhoewel Aleks nooit begreep waarom. Op een dag kwam hij thuis met een viool onder zijn arm, een klein kindermodel. Aleks was dol op het instrument en drukte het liefdevol tegen zijn lichaam. Franciszek huurde een leraar in, die Aleks Duitse folkliedjes leerde spelen. Soms pikte hij ook liedjes op van de bedienden of vrienden van zijn stiefmoeder, die vaak langskwamen en benieuwd waren naar het trotse jongetje met zijn viool. Als vrienden en familie hem prezen straalde hij van geluk. Hij was zo blij de liedjes te spelen die hij had geleerd en genoot van de aandacht. Zelfs op die jonge leeftijd gingen muziek en optreden hand in hand. Hij hield van de muziek, maar ten gehore brengen wat hij leerde was het halve werk. Hij wilde koste wat het kost laten zien wat hij kon en indruk maken op zijn omgeving.

De eerste melodieën die Aleks opving waren zorgeloos en vloeiend. Soms zong hij er ook bij, ook al vond hij zichzelf nog niet echt een zanger. Hij hield van de muziek die hij leerde op de viool, maar hij had een hekel aan oefenen. Muziek ontroerde hem enorm, maar het leren van toonladders en oefeningen doen vond hij saai. Hij wandelde liever in het bos met zijn kleine kat achter hem aan, om te luisteren naar het gekwetter van vogels en het ritme van hun gezang. In het vogelgezag herkende hij een voor- en nazang, alsof de vogels als een ensemble zongen. De taal van het getjilp fascineerde hem, waarvan niets leek op de walsen of mazurka's uit zijn privélessen.

Aleks absorbeerde in Cieszyn de volle rijkdom van de muziek om hem heen, vooral Duitse melodieën. De kerkliederen die hij 's zondags hoorde met dreunende orgelpartijen erbij maakten indruk op hem. Op vakantie in Tsjecho-Slowakije zwierf hij met zijn vader en stiefmoeder van dorp naar dorp, luisterend naar de herdersliederen, bruiloftsmuziek of de prachtige samenzang van de bergbewoners. Maar van alle muziek die hij tegenkwam was

hij het meest onder de indruk van de Roma-gezelschappen. Toen hij voor het eerst zo'n groep hoorde spelen vond hij dat het mooiste geluid dat hij ooit had gehoord. Die dag reisde hij met zijn vader en stiefmoeder langs de zuidgrens van Polen. 's Ochtends vroeg stapte de familie op een boot in de Dunajecrivier, die een deel van de grens met Tsjecho-Slowakije vormde. Ze voeren over de waterweg en keken naar de Pieniny, een hoog en weelderig groen gebergte aan beide zijden. In de buurt van het stadje Spišská Stará Ves aan de Tsjechische kant gingen ze van boord en liepen naar het marktplein, waar een groepje Roma hun instrumenten zat te stemmen. Aleks keek naar de viool die een Roman vasthield. Hij was anders dan de zijne – groter, zwart en bespannen met pluizige snaren. De man die hem vasthield torende boven hem uit. Er liep een diep litteken boven zijn wenkbrauwen. Toen hij de eerste noten aansloeg op zijn instrument, volgden de andere bandleden hem. De muziek leek in niets op wat Aleks eerder had gehoord en week volledig af van wat hij op zijn viool had geleerd, wat hij in de kerk had gehoord of wat de voorzangers in de Cieszyn-synagoge zongen. Zelfs de melodieën van de Poolse bergbewoners vielen in het niet bij de muziek die deze band speelde. Zij leek echter, zuiverder. Het timbre van de instrumenten en de pulserende melodieën voelden eeuwig aan. Aleks zag er een bevestiging in van het leven dat hij niet had gevoeld bij de muziek die hij eerder had gehoord. Soms speelden de Romamuzikanten zulke droevige melodieën, waarin ze klaagden over een ongelukkige speling van het lot, de dood van een geliefde. Soms knetterde de muziek van vreugde. Tussendoor improviseerden ze zo virtuoos en Aleks vermoedde dat ze elkaar steeds begrepen, steeds wisten welke muzikale weg de anderen zouden inslaan, alsof ze telepathisch konden communiceren.

Eén solist viel Aleks op. Toen hij begon te spelen dacht Aleks dat de man in een trance was geraakt. Zijn ogen waren gesloten; hij leek diep in een klankendoolfhof te zitten. Op het ene moment nam zijn melodie een melancholische wending en even la-

ter vulde hij de lucht met jubelzang. Aleks dacht aan zijn moeder; hij beeldde zich haar gezicht in, hoewel hij niet zeker wist of het een echte herinnering was of dat hij haar vooral kende van de portretfoto's uit Lwów, meer dan twintig jaar eerder genomen, waar ze naast een boeket bloemen stond in een lange witte jurk, haar donkere haar golvend tot aan haar middel. Of misschien kwam het door die andere foto waarop ze vlechten droeg.

Aleks vond de muziek van de Roma zo ontroerend dat hij zijn vader smeekte hem terug te brengen naar de Poolse kant van de rivier waar ze verbleven, zodat hij zijn kleine viool kon ophalen. In Aleks' gedachten zat er niets anders op dan met zijn instrument uit Polen terug te keren naar Spišská Stará Ves om daar samen met de Roma-band te spelen. Hoewel muziek weinig emoties losmaakte bij Aleks' vader of stiefmoeder begrepen ze allebei de behoefte van de jongen en stemden ze toe. Ze maakten de korte boottocht over de rivier naar hun onderkomen aan de Poolse kant. Eenmaal terug op het stadsplein met de Roma-band stond Aleks er dolblij bij, zijn viool onder zijn kin, zijn strijkstok in z'n hand.

Tijdens een pauze in hun optreden stapte Franciszek op de Roma af om te vragen of Aleks mee mocht spelen. Ze keken hem vragend aan. 'Hij is nog maar een kleine jongen, een kind,' zei er een. Aleks, die meeluisterde met het gesprek, viel hen in de rede. 'Meneer, ik kan spelen. Ik ben niet bang. Ik ben niet zo goed, maar ga mijn best doen. Alstublieft?!' De Roma gingen akkoord en zeiden dat Aleks een liedje mee mocht doen, op voorwaarde dat Franciszek een extra duit in hun hoed zou doen.

Aleks stond op het kleine podium, een magere jongen met een beginnersviool. Andere kinderen van zijn leeftijd zouden zich misschien geïntimideerd voelen door het publiek voor hem, maar Aleks leek zich daar niets van aan te trekken. Hij werd niet bang van het publiek, raakte niet in paniek. Later herinnerde hij zich het moment als volgt: toen de muziek begon, sloot hij zijn ogen, dacht aan de bossen waar hij rondzwierf en de zingende vo-

gels en in die gemoedstoestand toverde hij noten uit zijn kleine viool. Hij probeerde zijn hoop, pijn en liefde over te brengen, hoe onbeduidend deze emoties ook waren voor zo'n jonge jongen. En de melodieën stroomden uit hem, schijnbaar helemaal vanzelf. Hij probeerde de prachtige muziek na te bootsen die hij een uur-tje eerder had gehoord. Achter hem stond de lange Roma met zijn zwarte viool en het litteken. Als Aleks een melodie speelde, deed de man hem noot voor noot na. Het was net als de voor- en nazang van de vogels in het bos.

Na Aleks' geboorte en nadat de Eerste Wereldoorlog voorbij was begonnen cultuur en kunst te floreren. In 1918, zijn geboortjaar, gingen drie rijken ten onder – het Russische in het oosten, het Oostenrijk-Hongaarse in het zuidwesten en het Pruisische in het noordwesten – die Polen 123 jaar lang hadden opgedeeld en geregeerd. Vier generaties lang was er geen Kulisiewicz-kind geboren in een Polen geregeerd door Polen, op land dat de bezettingsmachten niet uit winstbejag hadden leeggeroofd vanwege grondstoffen.

Voor de Eerste Wereldoorlog bestond Polen niet op de Europese landkaart. Het land was opgeslokt door zijn burens, die hun grondgebied wilden uitbreiden en macht over mensen wilden uitoefenen. Net als hun ouders en grootouders voor hen waren de twintig tot dertig miljoen mannen en vrouwen die zichzelf aan het begin van de twintigste eeuw als Polen beschouwden, onderdanen van de tsaar in Sint-Petersburg, de keizer in Berlijn of de koning-keizer in Wenen. In november 1918, pas drie maanden nadat Aleks ter wereld kwam en aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, namen Józef Piłsudski en zijn legioenen Polen in, zonder grenzen, een regering, een grondwet of erkenning door buurlanden van de nationale soevereiniteit. Vyacheslav Molotov, de Russische staatsman en diplomaat, noemde het nieuwe land 'het monsterlijk gedrocht van de Vrede van Versailles'. De Britse econoom John Maynard Keynes beschreef het als 'een economische onmogelijkheid waarvan de enige bedrijfstak Jodenhaat is'. Zo begon het Polen van Aleks' jeugd.